

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1996

8

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1997, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: opgraving van het poortgebouw van het blokhuis te Stavoren, pp. 124-128

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

8

redactie

Mette Bierma

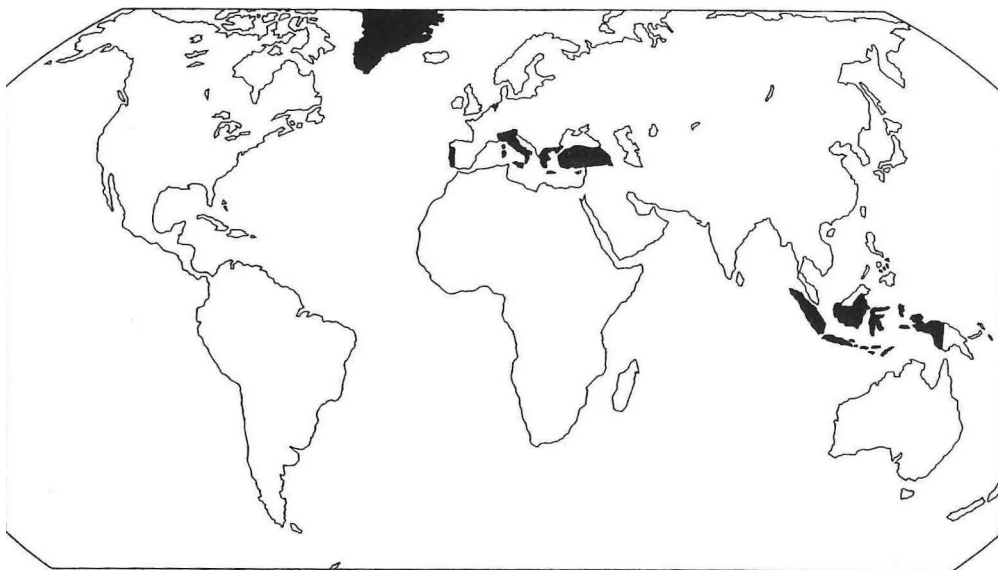
Jurjen M. Bos

Otto H. Harsema

Vakgroep Archeologie

Groningen, 1997

In deze aflevering: Griekenland, Groenland, Indonesië, Italië, Nederland, Portugal, Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Delfzijl; 2. Lageland; 3. Haren; 4. Jelsum; 5. Wijnaldum; 6. Rewert; 7. Leeuwarden; 8. Stavoren; 9. Rijs; 10. Oldeholtwolde; 11. Anlo; 12. Gasteren; 13. Balloo; 14. Rolde; 15. Borger; 16. Darp; 17. Meppen.

INHOUD

L.J.M. VAN ES & K. WALCH Een vondst van reuzenhert bij Delfzijl (Gr.)	9
G.J. BARTSTRA Het Toaliaan	11
D. STAPERT & L. JOHANSEN Het <i>ANALITHIC</i> -project en de werktuigen van Oldeholtwolde (Fr.)	15
D. STAPERT & G.R. BOEKSCHOTEN Ruimtelijke patronen rondom de haard van Oldeholtwolde (Fr.)	20
L. JOHANSEN & D. STAPERT Vuurmakers uit paleo-Eskimonederzettingen in West-Groenland	24
M.J.L.Th. NIEKUS, J.P. DE ROEVER & J.L. SMIT Een vroeg-mesolithische nederzetting met tranchetbijlen bij Lageland (Gr.)	28
S. BOTTEMA & A. WALSWEEER De hazelaar, gesponsord door het klimaat of door de mens?	33
H. BUITENHUIS Asıklı Höyük: vroege domesticatie en veeteelt	38
J.N. LANTING & A.L. BRINDLEY Dateringen voor oorsprong en verspreiding van de Europese boomstamkano	43
J.N. LANTING Het zogenaamde hunebed van Rijs (Fr.)	47
A.L. BRINDLEY Het gebruik van megalietgraven in Noord-Nederland	51
A.D. NEVES ESPINHA Megalithische monumenten in Évora-Reguengos de Monsaraz (Port.)	55
F.A. VEENMAN Landevaluatie in de Pontijnse regio (Zuid-Latium, Italië), dateringsproblemen rond een bronstijd-akkerbouwfase	59
M. KLEIBRINK Weven voor de godin: een labyrint	63

M. ESSINK	
De vondstcontext van bronzen speerpunten, dolken, zwaarden, messen en hals- en armringen uit Noord-Nederland	68
M.J.M. DE WIT	
Een aantal bijzondere Drentse grafvondsten uit de vroege en midden-ijzertijd	71
W. PRUMMEL & M.C.V. VINK	
Dierenbotten uit Argos op het voormalige BAI in Groningen	74
E.J. DROST	
Nederzettingen en landschap in het stroomgebied van de Astura, Zuid-Latium, Italië	79
P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (3), het aardewerkonderzoek	84
Y. DIJKSTRA, H.R. REINDERS, V. RONDIRI & Z. MALAKASIÓTI	
Van Duivelsberg tot Rode Rots: de survey van 1996 in de vlakte van Almiros (Griekenland)	89
H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & H.R. REINDERS	
Veldwerk in de vlakte van Antiochië	93
S. BOTTEMA, A. SARPAKI, H.R. REINDERS & N. MACGILLAVRY	
Minoïsch Kreta en de uitbarsting van Santorini	97
J.M. BOS, J. SCHEFFER & J.H. ZWIER	
Een terpzool bij Rewert (gem. Littenseradiel, Fr.)	100
C. VERMEEREN & J. SCHELVIS	
Ondernemers in archeologie. Een factor van belang binnen het Nederlandse archeologische bestel	102
J.T. ZEILER	
Offers en slachtoffers. Faunaresten uit de Fortunatempel te Nijmegen (2e eeuw n.Chr.)	105
J.M. BOS & A.J. NIJBOER	
Koninklijke patronage: de edelsmid van Wijnaldum (Fr.)	108
A.J. NIJBOER & C. TULP	
De vloer van een smidse te Wijnaldum (Fr.)	111
D.A. GERRETS	
Waarom was de eigenaresse van de fibula van Wijnaldum een koningin?	115
H.A. GROENENDIJK, P.B. KOOI & M.J.L.Th. NIEKUS	
Een Olde Hof te Haren (Gr.)	118

A. JAGER	
Camminghaburg te Leeuwarden en Dekemastate te Jelsum (Fr.)	121
A. UFKES	
Het archeologisch onderzoek van het 'Blokhuys' te Stavoren, gem. Nijefurd (Fr.)	124
J.M. BOS & G.J. DE LANGEN	
Prospectie, tussen drijfzand en beleid: Stavoren (gem. Nijefurd, Fr.)	129

Voorwoord

Deze achtste aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van de vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen in 1996.

Een belangrijke gebeurtenis voor het onderzoek in dat jaar was ook de toewijzing van twee grote projecten door de Stichting voor Historische Wetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Het Italische project hangt nauw samen met het werk dat door P.J.A. Attema en anderen in deze en eerdere *Paleo-aktueels* is beschreven. Dit onderzoek wordt samen met de Vrije Universiteit uitgevoerd. Het andere project, samen met de Universiteit van Amsterdam over de opkomst van het Friese koninkrijk, is voortgekomen uit de opgravingen in Wijnaldum, waarover eveneens uitvoerig is bericht.

In totaal zullen acht promotie-onderzoekers en twee post doc-onderzoekers de gelederen van de drie instituten komen versterken.

Paleo-aktueel houdt U op de hoogte.

CAMMINGHABURG TE LEEUWARDEN EN DEKEMASTATE TE JELSUM (FR.)

A. Jager

In laat-middeleeuws Friesland, en nog geruime tijd daarna, was de adel opvallend aanwezig in het gezicht van stad en land. Grootgrondbezit, ambten, bijzondere rechten en een voornaam huis kenmerkten een edeling. Aan de bakermat van het Friese adelhuis stond een aan de boerderij toegevoegd torenvormig bouwsel. In deze prille vorm werd het 'adelshuis' nog niet permanent bewoond, doch verbleef men er tijdelijk, wanneer daartoe door geweld gedwongen. Met deze torens uitten de tot de toplaag van de boerenstand behorende adelspersonen ook verregaande rechten op hun grondbezit.

Wanneer deze ontwikkeling inzette is niet exact aan te geven, maar debet hieraan was ongetwijfeld de onenigheid die in de 12e eeuw ontstond tussen de verschillende personen die namens de Rooms-Koning het gezag uitoefenden. In de 11e eeuw waren dat enkele Duitse edellieden, maar omstreeks 1100 voerde de bisschop van Utrecht het bewind. Na ca. 1150 berustte de gezagsuitoefening bij de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland gezamenlijk. Toen conflicten rezen tussen beiden werd het pleit beslecht in het voordeel van de graaf, die echter zijn gezag ook gestaag zag afnemen door weerstand van de Friezen.

Tegen het einde van de 12e eeuw waren er mogelijkheden voor de ondernemende rijke Friese boeren meer autonomie te verwerven op eigen land. Hiertoe lieten zij bij hun boerderijen aarden heuvels, hege wieren genaamd, oprichten met daarop prestigieuze torens van hout of steen.

Deze toren-heuvelconstructie werd mogelijk afgeleid van de *chateau à motte*. Van de ruim 100 hege wieren zijn er nog zeven over. Tot dusver is er gegraven op vier terreinen van verdwenen hege wieren, te Zweins, Weidum, Baard en Bons. In geen van de gevallen zijn resten van het bouwsel op de wier teruggevonden. In september 1995 vond graverij plaats ten behoe-

ve van rioleringswerkzaamheden op de locatie van de in 1810 verdwenen hege wier van de Camminghaburg (Schuur, 1979: pp. 110-111; fig. 1). Bij deze gelegenheid was de aarden heuvel niet aan te tonen, maar werden wel resten van een stenen huis aangetroffen.

Sommige hege wieren droegen een massief stenen huis met een vierkante plattegrond: een stins. Naast deze stinsen op wieren waren er stinsen die niet op een verhoging stonden. Tenslotte was er ook nog een tussenvorm: een stins die de funderingen op het maaiveld had, maar waartegen een aarden heuvel werd opgeworpen. De fundamenten bleven dan buiten zicht en er werd de indruk gewekt van een stins op een hege wier. De Schierstins te Veenwouden vormde ooit zo'n stins die *eingemottet* was (Janssen, 1990: pp. 228-230; Van den Berg, 1984: pp. 205-212). Bij dit steenhuis is op den duur de aarden heuvel weggegraven. Misschien was ook de Camstrastins te Firdgum een dergelijke stins. Van de Camstrastins is een afbeelding bekend waarop de stins op een heuvel lijkt te staan. Van de heuvel is weinig over, maar het fundament van het steenhuis is nog aanwezig.

Stinsen, *eingemottet* of op een hege wier kwamen alleen op het platteland voor. In de steden kregen de stinsen geen heuvel of schijnheuvel. De stins groeide vaak uit tot een complex. Door verbouwwoede werden veel veranderingen aan de adelshuizen aangebracht, zodat er geen twee gelijke zijn geweest. Iedere stad en ieder groter dorp had of heeft een of meer van deze adelshuizen. Helaas eindigden de meeste onder de slopershamer, al werden er gelukkig voordien vaak tekeningen of schilderijen van gemaakt. Samen met de topografische kaarten van Schotanus (1664) en Schotanus à Sterringa (1719), het kadastraal minuutplan (1832) en de topografische kaart van Eekhoff (1858) is er zodoende beeld- en kaartmateriaal waaruit gegevens omtrent het gebouw afgeleid kunnen worden. Aan-

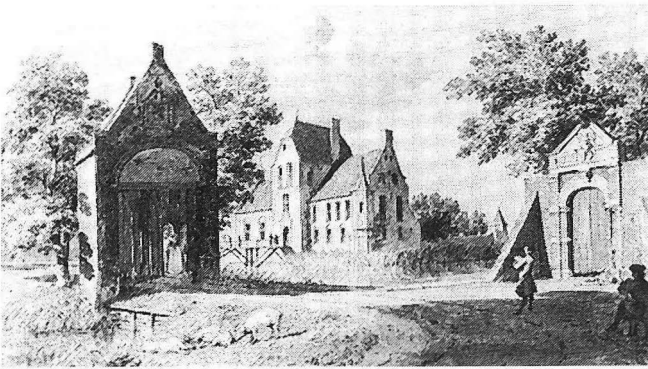

Fig. 1. De Camminghaburg in de 18e eeuw (tek. C. Pronk in de Stedelijke Kunstverzameling Leeuwarden).

vullende informatie kan worden verkregen uit diverse rijke historische bronnen. Hoewel er uit de middeleeuwen zelf geen afbeeldingen van adelshuizen over zijn, zijn er uit jongere tijden wel afbeeldingen over waarvan enkele nog een indruk geven van de middeleeuwse toestand van sommige adelshuizen.

De middeleeuwse adelshuizen behoren tot een huisgroep die zich kenmerken door de aanwezigheid van muren met kloostermoppen: de steenhuisen. Tot ca. 1500 waren het de enige particuliere stenen huizen in Friesland.

Tijdens onze waarnemingen in de riolerings-sleuven ter plaatse van de Camminghaburg in september 1995 zijn resten van een steenhuis aangetroffen. Vanwege de snelheid van de graafwerkzaamheden en de beperkte sleufbreedte konden niet veel gegevens verkregen worden.

Deze tijdens het graafwerk aangetroffen restanten van het steenhuis brengen ons bij de gebouwenstructuur van de Camminghaburg die van zojuist genoemde topografische kaarten, maar ook van afbeeldingen goed bekend is. Hoewel de diverse afbeeldingen iets van elkaar verschillen, komt de hoofdopzet overeen: een torenvormig steenhuis, geflankeerd door twee zijvleugels. De vleugels zijn laag zodat het steenhuis nog goed opvalt. Teruggelovonden werden zowel resten van het steenhuis als van een van de vleugels. Er werd geen volledige plattegrond teruggevonden. Zwaar funderingswerk kenmerkte het steenhuis dat typologisch ergens in de 13e eeuw gedateerd kan worden. De lichter uitgevoerde vleugel laat zich niet nader dateren dan vóór ca. 1500. Het metselverband in het opgaande muurwerk was onregelmatig. Hier-

uit kon geen datering worden verkregen; evenmin werden er bruikbare vondsten gedaan die bij een datering behulpzaam zouden kunnen zijn.

Een steenhuis op het platteland werd altijd omgeven door een gracht, zo ook de Camminghaburg. Hoewel het gebouwencomplex van de burg in 1810 verdween, bleef het grachtensysteem nog enige tijd bestaan. Het komt in ieder geval nog voor op de kadastrale minuut uit 1832.

Deze grachtenstructuur bestaat feitelijk uit twee eilandjes, een kleinere van ca. 30 bij 32 m omgeven door een brede gracht en een iets groter eiland omgeven door een smalle gracht. Het steenhuis met de twee zijvleugels stond op het kleine eiland. Een soortgelijke situatie was aanwezig bij Liauckemastate te Sexbierum. Ook hier waren twee eilanden met grachten van verschillende breedte. Ook hier stond op het kleinere eiland met de brede omgrachting waarschijnlijk een torenvormig steenhuis dat later uitgroeide tot een gebouwencomplex met het karakter van een landhuis, oftewel een state.

Stinsen op het platteland ontstonden als gememoreerd als toevoegsel aan een boerderij. Zowel in het geval van de Camminghaburg als Liauckemastate stond er op het grotere eiland een boerderij.

Vanaf de 14e eeuw verrichtten de eigenaars van steenhuisen zelf geen boerenwerk meer, maar verpachtten ze hun land (Jager, 1995). Tot die tijd werd de stins slechts tijdelijk bewoond. Door de omschakeling op politiek-economisch gebied werd de boerderij opgegeven en werd het steenhuis gebruikt voor permanente bewoning. Om het steenhuis hiervoor geschikt te maken

werd de torenvormige stins uitgebreid met gebouwen, bijvoorbeeld zijvleugels zoals in het geval van de Camminghaburg. Op den duur ontstond een andere steenhuisvorm met ten opzichte van de torenvormige stins een meer langgerekte plattegrond. Dit steenhuis kwam zowel in de stad als op het platteland voor. In de stad kregen deze huizen geen omgrachting, op het platteland wel. Het enige voorbeeld daarvan is nog de Dekemastate te Jelsum.

Aanvankelijk werden de steenhuizen met een langgerekte plattegrond, net als hun torenvormige voorgangers, gekenmerkt door dikke muren, die het huis een defensief karakter verleenden. Een goed voorbeeld hiervan is het Klein Botniahuis te Franeker.

Op het laatst van de 15e eeuw werden geen huizen meer gebouwd met een defensieve functie. Al geruime tijd waren deze huizen niet in staat gebleken enige weerstand te bieden aan de zware vuurwapens die in de loop van de 15e eeuw steeds vaker verschenen op het Friese strijdtoneel. Er werden weliswaar vestingen ontwikkeld die in staat waren enige tijd weerstand te bieden tegen artillerie, maar het idee hiervoor was niet van Friese origine. Deze ontwikkeling ging dan ook vrijwel geheel aan die van het Friese adelhuis voorbij.

Een van de vroegste voorbeelden van een Fries adelhuis waarbij het defensieve karakter is geweken, is de al even genoemde Dekemastate te Jelsum. De datering van het huis is niet precies bekend. In 1486 duikt het huis in de bronnen op als Fetzastate. In dat jaar komt het huis in eigendom van Pieter Camstra. Hoe dit huis, Fetzastate of Camstrastate, eruit heeft gezien is onbekend. In 1492 staken Vetkopers het in brand, maar Pieter Camstra bouwde in dat jaar, of kort nadien, een nieuwe state.

Er ontstond een steenhuis met een gedeeltelijke kelder, twee bouwlagen en een kap. Na de middeleeuwen werd het huis uitgebreid met een aantal bijgebouwen. In 1814 vond een ingrijpende verbouwing plaats; het steenhuis werd ontdaan van de verdieping (Elward & Karstkarel, 1990: pp. 28-29).

Dankzij verkennend onderzoek medio 1995 in verband met de restauratie van Dekemastate, konden de funderingen van het steenhuis worden bekeken. De funderingen zijn, afgezien van de voetingen, tweesteens dik. Het intacte muur-

werk is slechts eensteens dik. In het fundament zijn kloostermoppen verwerkt, althans op de plekken waar de kijkgaatjes gegraven zijn. Het metselwerk maakt een authentieke indruk en dateert van kort vóór 1500.

Steenhuizen waren aan veranderingen onderhevig. De stins van de Camminghaburg werd nog vóór 1500 uitgebreid. Van Liauckemastate zijn er in dat opzicht geen gegevens, toch zal ook hier de stins nog in de middeleeuwen uitgebreid zijn. Na 1500 werden veel steenhuizen opgegeven, die van Camminghaburg, Liauckemastate en Dekemastate bleven echter bestaan en groeiden uit tot state. Alle drie de steenhuiscomplexen kregen meerdere bijgebouwen, een poort en een oprijlaan.

Summary

In Leeuwarden and Jelsum evidence was collected of two of the many 'steenhuizen'; these are early brick-built houses in the province of Friesland. In Leeuwarden the house Camminghaburg was studied. This was a fortified steenhuis, which dates from the 13th century. At Jelsum a non-fortified steenhuis was investigated. This house dates from just before 1500.

Literatuur

- Berg, H.M. van den, 1984. *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. De provincie Friesland. Noordelijk Oostergo, 3: Dantumadeel.* 's-Gravenhage.
- Elward, R. & P. Karstkarel, 1990. *Stinsen en states. Adellijk wonen in Friesland.* Drachten etc.
- Jager, A., 1995. Middeleeuwse adelhuisen in Friesland. *Paleo-aktueel* 5, pp. 120-125.
- Janssen, H.L., 1990. The archaeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for future research. In: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (eds.), *Medieval archaeology in the Netherlands.* Festschrift H.H. van Regteren Altena. Assen etc., pp. 219-264.
- Schuur, J.R.G., 1979. *Leeuwarden voor 1435.* Zutphen.